

А. С. Русяєва, О. Г. Кузьміщев, Й. Форнасьє

ГРАФІТІ З ЗАХІДНОЇ ОКОЛИЦІ ОЛЬВІЇ ПОНТІЙСЬКОЇ

Стаття присвячена попередньому розгляду невеликої колекції графіті на фрагментах різних типів посуду з останніх розкопок західної околиці Ольвії Понтійської (так званому передмістя) у 2015—2020 рр., та введенню їх до наукового обігу. Акцентується увага на визначенні основних груп графіті та їх особливостях.

Ключові слова: *графіті, передмістя, землянка, яма, структура, скорочені імена, ініціали власних імен, оброблені остракони, цифрові знаки, графіті неясного значення.*

Упродовж 2015—2020 рр. на західній околиці Ольвії Понтійської, де за античної доби знаходились житлова забудова і пізніше некрополь, було досліджено значну площу¹. З часу проведення останніх археологічних розкопок в 2005 р. Ю. І. Козуб, яка відкрила на цій території передмістя ще 1964 р. (Козуб 1975; 1976; 1979а; 1979б; Кузьміщев 2020а; 2020б), пройшло не так багато часу. Однак, на жаль, результати її досліджень майже не були введені до наукового обігу. Окрім того, з'явилися нові науково-методичні та технологічні методи, які дозволили запровадити розкопки на сучаснішому рівні.

---

1. Розкопки проводила Ольвійська міжнародна археологічна експедиція, у рамках спільного українсько-німецького мультидисциплінарного проекту (керівники: А. В. Буйських і Й. Форнасьє), керівництво роботою на ділянках передмістя — О. Г. Кузьміщев і Й. Форнасьє. Відзначимо, що проект значною мірою фінансує Німецький дослідницький фонд (DFG), його активно підтримує Фонд сприяння розвитку науки ім. Фріца Тіссена. Він включає археологічні, геофізичні, геохімічні та археозоологічні дослідження.

Для подальшого дослідження було закладено нові ділянки в тих місцях т. зв. передмістя, де раніше ще не проводились археологічні дослідження і розвідки. Щорічно основні їх результати висвітлювалися в окремих публікаціях.

У 2015—2017 рр. розкопки проводились на ділянці «Некрополь 4», де була розкрита площа в 125 м². Тут було знайдено побутову (№ 15 за загальною нумерацією) та житлову (№ 16) півземлянки останньої чверті VI — першої половини V ст. до н. е., що, скоріш за все, становили єдиний ойкос і відносилися до першого періоду забудови цієї території (див: Буйських, Кузьміщев, Форнасьє 2016; Буйських, Форнасьє, Кузьміщев 2016; Форнасьє, Буйських, Кузьміщев 2017; Fornasier et al. 2017; Буйських, Форнасьє, Кузьміщев 2018). У заповненні господарської півземлянки було знайдено графіті № 1 і 11 (за нумерацією в тексті цієї публікації), у житловій — № 22, 23 і 26.

До другого будівельного періоду належала однокамерна сирцево-кам'яна споруда, від якої найбільш зберіглася її заглиблена частина (заглиблена структура 30). Ця споруда, скоріш за все, відносилася до категорії наземних одноповерхових з частково заглибленим земляним котлованом, вирізаним з рівня стародавнього гумусу, що переходив у материк. Знайдений в ній керамічний матеріал досить численний і датовано серединою — третьою чвертю V ст. до н. е. У заповненні заглиблення було знайдено графіті № 25 (зображення корабля) і № 36. Відзначимо, що у заповненні приміщення було виявлено також велику кількість риб'ячих кісток непромислових порід (Буйських, Форнасьє, Кузьміщев 2019, с. 153).

До того ж часу і, ймовірно, до єдиного зі спорудою житлово-господарського комплексу від-

носила яма 29, яку використовували як зернову (Кузьмищев 2020b, с. 90). З її заповнення походить графіто № 35.

З 2016 по 2018 рр. також проводилось дослідження на ділянці «Некрополь 7» (розкрита площа становить 75 м²), де було знайдено частину значної фортифікаційної споруди — рову, що, скоріш за все, захищав населення західної околиці Ольвії від зовнішньої загрози.

Ширина рову в досліджуваному місці становила близько 4,5 м, а глибина — 2,10 м від давньої денної поверхні (2,48 м від її сучасного рівня). Відразу на схід від рову простежувалася підосва валу, який був завширшки 4 м. Щодивно, ця споруда зовсім не фіксується по сучасній поверхні і її винайдення стало можливим лише завдяки проведеним напередодні у 2014 р. геомагнітним дослідженням.

Заповнення рову знімалося пошарово, завдяки чому вдалося простежити його поступове заповнення культурним шаром та керамічним матеріалом, який дав можливість встановити точний час його спорудження і припинення існування. Появу рову слід відносити, можливо, до часу виникнення самого передмістя, тобто до кінця VI — початку V ст. до н. е. (Буйських, Форнасьє, Кузьмищев 2020a, с. 129). Нижні шари заповнення за профільними частинами амфор і фрагментами чернолакової і червонофігурної аттичної кераміки датуються другою чвертю V ст. до н. е. (Буйських, Форнасьє, Кузьмищев 2019, с. 154). У заповненні рову було знайдено графіти № 4 і 28.

Скоріш за все, рів остаточно припинив своє функціонування в той же час, що і передмістя, тобто у другій чверті — середині IV ст. до н. е. Проте, його поступове засипання битою керамікою почалося раніше, з кінця V ст. до н. е. Особливо великий і компактний викид кераміки був у північній частині рову. Він отримав порядковий № 4. У ньому знайдено лише невелику кількість профільних частин амфор, проте багато уламків сіролощеної, кухонної і особливо чернолакової кераміки. Остання датується, в основному, кінцем V — першою половиною IV ст. до н. е., тобто часом закінчення існування західної околиці Ольвії. У цьому викиді були знайдені графіти № 3, 8 і 18, а також кілька фрагментів теракот.

У 2018 р. розпочалось дослідження ділянки — «Передмістя 1» у найпівденнішій частині так званого передмістя (розкрита площа 25 м²). Тут, за результатами проведених у 2017 р. геомагнітних досліджень, було виявлено колосальну заглиблену структуру, розмірами приблизно 10 × 15 м, повністю знівельовану по поверхні, яка отримала назву «заглиблений комплекс 1» (попередня назва «землянка 1»). У 2018 р. було розкрито один квадрат, розмірами 5 × 5 м, закладений на межі зазначеної структури, щоб можна було дослідити її стратиграфію і особливості внутрішньої конструкції та планування.

Виявилось, що вона являє собою величезну заглиблену в материк споруду, датовану межею VI—V ст. до н. е. й існувала впродовж першої половини V ст. до н. е. Її глибина у досліджуваному місці становила 2,2 м від рівня денної поверхні, розкриті розміри по материковому дну — 3,1 × 3,6 м.

Безпосередньо у нижчих шарах заповнення заглибленого комплексу було знайдено уламок архаїчної теракоти — верхню частину статуетки богині, яка сидить на троні, фрагменти хіоських амфор із забарвленими вінцями і білим ангобом кінця VI ст. до н. е., фрагмент забарвленої білою фарбою мілетської черепиці, аналогії якому були знайдені на Південному теменосі Ольвії. Ці знахідки свідчать на користь культового статусу цього заглибленого комплексу (Буйських, Форнасьє, Кузьмищев 2020a, с. 130). Також згідно з виявленим у 2018 р. матеріалом, комплекс міг використовуватись для ритуальних трапез (знайдена велика кількість сіролощеної і кухонної кераміки, а також кісток тварин). Саме у ньому було знайдено графіти № 2, 7, 9 і 12 (останній в верхніх шарах комплексу). З 2021 р. археологічні дослідження на цій ділянці були продовжені.

У 2018—2020 рр. розкопувалася ділянка «Передмістя 2» (розкрита площа 25 м²), де, завдяки геомагнітним дослідженням, було виявлено аномалію круглої форми (Буйських, Форнасьє, Кузьмищев 2020b, с. 176—178; Буйських та ін. 2021, у друці). Об'єкт, який отримав назву «заглиблення 2» було повністю досліджено. Виявилось, що він мав круглу в плані форму. Верхівка котловану виявлена на глибині 1,15 м від рівня сучасної денної поверхні, діаметром по верхньому контуру 3,70 м. Заглиблення вирізане в материковому ґрунті, розширюючись до плоского дна, розмірами: 4,92 м (північ—південь) × 4,95 м (захід—схід); його глибина складала 2,95 м.

Серед знайдених у засипці котловану заглиблення категорій матеріалу найбільшу кількість складали фрагменти амфор, іноді їх верхніх і нижніх частин, які представлені такими центрами виробництва як острови Хіос, Фасос, Лесбос та місто Менде, а також, можливо, Аїноса. Також численною була аттична чернолакова кераміка. Згідно зі знахідками, заповнення котловану датується в межах середини — третьої чверті V ст. до н. е. Тільки найнижчі шари відносяться до II чверті того ж сторіччя. Саме за цією датою можна датувати функціонування та початок заповнення заглиблення.

Можна зробити попередні висновки про те, що, ймовірно, спочатку об'єкт створювався як зернова яма. Про це свідчать як його розміри і дедалі ширша до дна форма, так і покриття шаром золи для відлякування гризунів. Більш складним для інтерпретації представляється його подальше використання. Проте можна припустити його наступне культове призна-

чення в якості ботросу (Буйських та ін. 2021, у друці). Із заповнення цього заглиблення походять графіті № 5, 6, 10, 24, 37 і 38. Пізніше воно було затрамбовано і на останньому етапі, найімовірніше, могло використовуватися як сміттева яма.

В цілому, за шість років розкопок в різних культурних шарах і в заповненнях відкритих об'єктів загалом знайдено понад 50 графіті. Всі вони без винятку збереглися тією чи іншою мірою лише на уламках посудин. Серед них переважають фрагменти від аттичного чорнолакового столового посуду V—IV ст. до н. е. Найчастіше написи надряпані традиційно загостреними металевими стилосами або ж вістрями на зовнішньому боці дна.

Передусім варто відзначити, що загалом графіті з розкопок передмістя минулих часів все ще не введені до наукового обігу. Щоправда, Ю. І. Козуб відмітила (без інтерпретації) окремі написи на керамічних уламках з так званого святилища хтонічних божеств, відкритого в 1964 р. (Козуб 1975, с. 144, 153, 154, 160, рис. 4: 6; 5: 7—12; 1976, с. 124). В деяких її публікаціях так само тільки згадувалися графіті, наприклад: «обломки изящного чорнолакового килика с граффито на дне» (Козуб 1979b, с. 341). Чотири графіті з перших розвідкових розкопок Ю. І. Козуб і Л. П. Павлової на території передмістя нещодавно опублікував О. Г. Кузьмищев (Кузьмищев 2020a, с. 64, 65, 70, 73, рис. 4: 1, 2; 6: 4, 10).

В оцій статті вперше в повному обсязі зібрано, систематизовано і попередньо розглянуто різноманітні графіті на фрагментах керамічних виробів, які було виявлено за період розкопок в 2015—2020 рр. в різних місцях ольвійського передмістя. Незалежно від року і їх конкретного місцезнаходження вони розподілені на п'ять основних груп.

А. Скорочені антропоніми або окремі слова.

Б. Ініціали власних імен або однобуквені позначки.

В. Графіті на оброблених остраконах.

Г. Різні цифрові знаки та записи.

Д. Графіті неясного значення.

Крім того, нами представлена коротка інформація про шифр, конкретне місцезнаходження кожного фрагмента кераміки в передмісті в контексті з відносною хронологією його супровідних матеріалів та при можливості назва посудини з її приблизним датуванням за відповідними аналогіями. Своєю чергою кожне графіті розглядається за традиційною схемою: визначення напису, характерні риси чи особливі ознаки літер на підставі фотографій, стислий коментар і відносне датування за наявності відповідних даних.

В публікації дані ілюстрації, куди включені всі розглянуті нами графіті. При цьому, для зручності користування, номер графіті на рисунку відповідає її порядковому номеру в тексті роботи.

А. Скорочені антропоніми або окремі слова.

В даному аспекті насамперед варто згадати, що ще в перший рік розкопок у передмісті в розвідковій траншеї було знайдено рідкісне для його території графіто на уламку вінця чорнолакової посудини з повністю відлілим те-офорним чоловічим ім'ям ΑΡΤΕΜΩΝ — Артемон (Кузьмищев 2020a, с. 65, рис. 4: 5). Цікаво, що такий же, порівняно рідкісний антропонім (ΑΡΤΕΜΩΝ ΕΥΡΗΣΙΒΙΟΥ — Артемон, син Евресибія), зафіксовано в Ольвії на надгробній плиті IV ст. до н. е. (IOSPE I, 209). Судячи з патроніміка, він належав до славетного ольвійського жрецького роду Евресибіадів. Напис на вінці аттичної чорнолакової посудини порівняно з нижщєрозглянутими набагато охайніший і чіткіший. На жаль, остання літера зберіглася частково, що не дає можливості достовірно трактувати його як присвятний божеству.

На відміну від вищенаведеного графіто, на жодному з фрагментів кераміки з розглядуваної колекції не зафіксовано повного імені або слова. Внаслідок цього ми припускаємо, що деякі мешканці передмістя, як і житлових кварталів Ольвії, посудини, якими вони користувалися особисто, так само позначали своїми скороченими іменами або їх ініціалами. Ольвіополіти найчастіше ставили такого типу підписи (від однієї до трьох—п'яти літер) ззовні на донцях чорнолакових чаш для пиття, значно менше вони зустрічаються на інших типах посуду (Яйленко 1980, с. 99—107; Русяєва 2010, с. 141—149, 179—187). Водночас такі скорочення могли означати і певні слова. Аналоги антропонімів наведені тут здебільшого згідно з списками зафіксованих в ольвійських написах імен, представлених у відповідних виданнях (наприклад: Книпович 1956, с. 136—153; НО, с. 126—129; Dubois 1996, р. 193—195; Яйленко 2017, с. 996—1000), а також в LGPN та інших роботах. Загалом в цій групі розглянуто 14 фрагментів посудин з графіто

1. О-2015/Некр-4/358 (рис. 1: 1, 1a).

Ділянка «Некрополь 4». Верхній рівень заповнення півземлянки 15. Контекст: перша половина V ст. до н. е.

Фрагменти аттичної чорнолакової чашки без ручок на низькому кільцевому піддоні із значними сколами та подряпинами. За аналогічною формою — перша половина V ст. до н. е. (пор. Sparkes, Talcott 1970, cat. 513). На зовнішньому боці донця по червоноглиняній циркулярній смугі між вузькою і найширшою чорнолаковими смугами чітко по колу прокреслено ΔΙΟΝΥ — ΔΙΟΝΥ[ΣΙΟΥ] або ΔΙΟΝΥ[ΣΟΛΩΡΟΣ] — Діонісій або Діонісодор. *Omega* майже кулястої форми і не вирізняється розмірами з-поміж інших літер, *nu* з трохи піднятим правим кутом, *ipsilon* високою вертикаллю частково заходить на чорнолакову смугу. За палеографічними ознаками відноситься до ранньокласичного часу (пор. Русяєва 2010, с. 64—65, 109—110,

Рис. 1. Графіті з західної околиці Ольвії Понтійської, скорочені антропоніми або окремі слова

табл. 22: 3; 40: 3—7). Це поки що єдиний в даній колекції антропонім, який має найбільшу кількість літер.

Графіті з скороченими теофорними іменами на донцях посуду, знайдені поза межами сакральних зон, переважно вважаються побутовими. Тому, найімовірніше, це теофорне ім'я власника чашки, похідне від імені бога вина Діоніса або його свят Діонісії. В Ольвії найпопулярнішим було чоловіче ім'я Діонісій (Книпович 1956, с. 152; НО, с. 127; Dubois 1996, р. 193; Яйленко 2017, с. 998). Починаючи з V ст. до н. е. в цьому місті за написами зафіксовано понад 30 аналогічних імен (LGPN IV, 101—105), що свідчить про поширення культу Діоніса та популярних свят на його пошану. В одному присвятному графіті IV ст. до н. е. на денці чернолакової чаші збереглося рідкісне жіноче ім'я Діонісія (Русяєва 2010, с. 110—111, № 21).

2. О-2018/П-1/433 (рис. 1: 2).

Ділянка «Передмістя 1». Заповнення заглибленого комплексу 1. Контекст: межа VI/V — друга чверть V ст. до н. е.

Фрагмент донця кільцевого піддону аттичного чернолакового кіліка. На чернолаковій поверхні в центрі зовні надряпано дві чіткі літери Δ I на незначній відстані одна від одної. Бокові гаси *дельти* у верхній частині не зімкнуті. Імовірно, як і в попередньому написі, це початкові літери від одного з відомих в Ольвії теофорних імен, наприклад: Діоген, Діодор, Діофан, Діонісій, Діонісодор, Діоскурід тощо (Книпович 1956, с. 152; НО, с. 127; Яйленко 2017, с. 998).

Однак, слід також відмітити, що аналогічна абрєвіатура зустрічається на різних типах посуду в багатьох містах, яка тлумачиться неоднозначно: на столових посудинах — початок теофорного імені власника, присвята Зевсу чи Діонісу, на амфорах — цифрова мітка ціни в одну драхму за місткість, а також цифра 11 (літературу див. і пор. Толстой 1953, с. 26, № 29; Граффити... 1978, с. 49, № 579—606; Alexandrescu 1978, р. 84, N 526, 527; Яйленко 1980, рис. 1, 11; Соломоник 1984, № 118, 140, 144; Сапрыкин, Масленников 2007, с. 105, 185, № 530; 987). В житлових будинках Ольвії зафіксовано чимало подібних написів на зовнішній стороні донець чернолакового посуду V—IV ст. до н. е., які інтерпретуються як скорочення власних імен, на відміну від подібних літер, знайдених на території теменосів (Русяєва 2010, с. 146—147, 182—183, табл. 52: 15—20; 65: 1, 2).

3. О-2017/Некр-7/184 (рис. 1: 3).

Ділянка «Некрополь 7». Викид кераміки № 4. Контекст: остання чверть V — початок IV ст. до н. е.

Дно аттичної чернолакової посудини на низькому кільцевому піддоні приблизно другої чверті V ст. до н. е. (пор. Sparkes, Talcott 1970,

cat. 474), що певною мірою узгоджується і з палеографічними ознаками графіто. Під обідком ззовні піддону порівняно акуратно надряпано АЛФІ. Насамперед звертає увагу нетипова форма двох літер. *Φі* у вигляді високої вертикалі з видовженим прямокутником з незімкнутими справа гасами зустрічається надзвичайно рідко. Аналогічна зафіксована в дедикації III ст. до н. е. на Афінійській агорі (Lang 1976, р. 54, G14). З одного боку, це скорочене чоловіче ім'я, наприклад, АЛФІ[ΝΟΣ — Алфін, зафіксоване в Ольвії (Книпович 1956, с. 152). А з іншого боку, *лямбда* з прямою горизонтальною рискою, можливо, в лігатурі з *іотою*, дає підстави припускати підправлене АЛІФІ[ΝΟΣ — Аліфін. На окрему увагу також заслуговує й те, що на ці ж літери починаються такі слова, як АЛФІ[ΤΑΜΟΙΒΟΣ — «хліботоргівельник», АЛФІ[ΤΕΥΣ — «мельник», АЛФІ[ΤΟΝ — «ячмінні крупа і мука, каша, юшка і хліб, батьківське добро» тощо. Таким чином, скорочений напис може мати те чи інше значення в побуті власника цієї посудини.

4. О-2016/Некр-7/187 (рис. 1: 4).

Ділянка «Некрополь 7». Верхня частина заповнення рову. Контекст: переважно друга половина V ст. до н. е.

Нижня частина сіролощеної посудини із сколами та подряпинами. Напис досить недбало продряпано на зовнішній стороні, зберігся частково: ΓΕΝΗ — від чоловічого добре відомого в Ольвії ΠΡΩΤΟ]ΓΕΝΗ[Σ — Протоген або теофорного ΔΙΟ]ΓΕΝΗ[Σ — Діоген, який також зафіксований ольвійськими написами (Книпович 1956, с. 152; Яйленко 2017, с. 998 і далі). *Епсилон* з довгою, злегка скошеною верхньою і значно коротшою середньою гасами, *ню* з нахиленим донизу і обірваним кутом та ліва частина *ети*. За епіграфічними ознаками відноситься до ранньокласичного часу.

5. О-2019/П-2/368 (рис. 1: 5).

Ділянка «Передмістя 2». Заповнення заглиблення 2. Контекст: середина — третя чверть V ст. до н. е.

Дно аттичної чернолакової посудини. Окремі літери порівняно охайно накреслені ззовні на червоноглиняній поверхні в різних ракурсах: зверху по одній лінії — ΕΥ, в якому *епсилон* з короткими гасами, а *інсилон* у вигляді латинської V; збоку від нього вниз на відстані — ще один *інсилон* з нечітко наведеною скісною гасою і невисокою нижньою вертикаллю; під ΕΥ — велика *сігма* або в іншому ракурсі *мю* з довгими розгалуженими внизу боковими гасами. За палеографічними ознаками — кінець VI — перша чверть V ст. до н. е. Вірогідно, ініціали імен двох чи трьох власників. На ΕΥ, наприклад, відомі в Ольвії чоловічі: ΕΥ[ΡΗΣΙΒΙΟΣ — Евресібій, ΕΥ[ΔΩΡΟΣ — Евдор, ΕΥ[ΦΡΩΝ — Евфрон та чимало інших, жіноче ΕΥ[ΔΙΚΗ — Евдіка. Так само чимало чоловічих імен та патронімів починаються на

іоту, *мю* та *сигму*, менше — з ініціалом *інсилон* (наприклад, теофорні імена від однойменного гідроніму Υ[ΠΑΝΙΣ чи Υ[ΠΑΝΙΧΟΣ — Гіпаніс чи Гіпаніх (див. Книпович 1956, с. 152, 153; НО, с. 127—129; Dubois 1996, р. 194—195; Яйленко 2017, с. 998 і далі).

6. О-2020/П-2/90 (рис. 1: 6).

Ділянка «Передмістя 2». Заповнення заглиблення 2. Контекст: середина — третя чверть V ст. до н. е.

Край сіролощеного рибного блюда в семи уламках. Ззовні надряпані дві чіткі літери АВ. *Альфа* з широко розгалуженими гасстами і прямою перекладиною, *бета* — з овальними закругленнями, нижче — більш видовжене. Початкові літери різних імен (LGPN IV) або мітка, наприклад, від слова АВ[ΥΡΤΑΚΗ — «гострий соус».

7. О-2018/П-1/706 (рис. 1: 7).

Ділянка «Передмістя 1». Долівка заглибленого комплексу 1. Контекст: кінець VI — початок V ст. до н. е.

Фрагмент донця аттичного чернолакового великого скіфоса. Біля облomu на червоноглиняному тлі над маленьким черно-червоним кільцем продряпано дві літери — ΛΥ. *Ламбда* з розширеними внизу гасстами, *інсилон* — з довгою вертикаллю і злегка скошеною у верхній частині гастою. Початок одного з чоловічих імен, наприклад, Лікій, Лісій, Лісідемос, Лісістрат тощо. Графіто ΛΥ зафіксовано на численних чернолакових посудинах в Херсонесі Таврійському (Граффити... 1978, с. 87, № 118—1128).

8. О-2017/Некр-7/146 (рис. 1: 8).

Ділянка «Некрополь 7». Викид кераміки 4. Контекст: остання чверть V — початок V ст. до н. е.

Фрагмент дна аттичного чернолакового скіфоса приблизно останньої чверті V ст. до н. е. (пор. Sparkes, Talcott 1970, cat. 753). На широкій чернолаковій і частково на верхній червоноглиняній смужках ззовні — дві літери ΤΥ: *тау* з довшою лівою часткою гассти та *інсилон* на високій ніжці. На ці літери в Ольвії відоме чоловіче теофорне ім'я ΤΥ[ΧΩΝ — Тихон (з літературою див. Dubois 1996, № 63; Русяєва 2010, с. 25, № 1). Не виключено також якесь слово або цифрова нотатка.

9. О-2018/П-1/ 492 (рис. 1: 9).

Ділянка «Передмістя 1». Заповнення заглибленого комплексу 1. Контекст: межа VI/V — друга чверть V ст. до н. е.

Фрагмент кільцевого піддону аттичного чернолакового кіліка.

На двох чернолаковій і червоноглиняній смужках досить недбало надряпано з прочерками ΛΑ(Γ)Κ. *Ламбда* з видовженими вузькими гасстами зберіглася повністю, *каппа* з високою вертикаллю, до якої посередині доєднана верхня навскісна і коротша нижня пряма гассти. Імовірно, судячи з штрихів, на

альфу було вписано пропущену *іоту*. В такому разі можна припускати початкові букви від слова ΛΑΙΚ[ΑΣΤΗΣ — «розпусник» або ΛΑΙΚ[ΑΣΤΡΙΑ — «розпусниця». На двох чернолакових чашах IV ст. до н. е. з Афінської агори також недбало начеркане останнє з цих слів повністю і скорочення від нього у вигляді однієї *ламбди* (Lang 1976, р. 15, С33, С34, pl. 6). Цілком можливо, що під час винопиття один з учасників міг підписати свою чашу і подарувати її жартома своєму другу або гетері. Різного типу застільні та дарункові написи, в тому числі написані на чашах нетвердою, нетверезою рукою, знайдені в Ольвії та в Борисфені (Березанському поселенні) (Яйленко 1980, с. 90—93; 1982, с. 298—307; Dubois 1996, р. 68—73).

10. О-2019/П-2/490 (рис. 1: 10).

Ділянка «Передмістя 2». Заповнення заглиблення 2. Контекст: середина — третя чверть V ст. до н. е.

Фрагмент центральної частини піддону аттичного чернолакового кіліка. На чернолаковій поверхні ззовні недбало надряпано дві літери: велика *альфа* з неоднаковими за розмірами гасстами (ліва набагато довша правої), перетинка виходить за їх межі з обох боків; ще недбаліше виглядає *ламбда* з досить довгою і не зовсім прямою, підправленою зверху лівою гастою. На такі початкові літери зафіксовано чимало давньогрецьких антропонімів в різних регіонах античної ойкумени (детальніше див. LGPN I—IV). Так само не виключена і одна з позначок власника посудини.

11. О-2015/Некр-4/546 (рис. 2: 11).

Ділянка «Некрополь 4». Заповнення півземлянки 15. Кінець VI — перша половина V ст. до н. е.

Фрагмент стінки аттичного чернолакового кіліка. Ззовні недбало надряпані в центрі, згодом, *іота*, на значній відстані від неї біля облomu — дві *тау* з короткими вертикалями, в іншому ракурсі тут можна вбачати два *інсилони* або ΤΥ. Окремо розташовані літери вважаються ініціалами імен різних власників, які змінювали один одного. Водночас цими буквами відмічались і відповідні побутового призначення записи не лише на цілому посуді, а й на його стінках чи інших уламках.

12. О-2018/П-1/272 (рис. 2: 12).

Ділянка «Передмістя 1». Верхня частина заповнення заглибленого комплексу 1. Контекст: друга—третья чверть V ст. до н. е.

Фрагмент донця аттичного чернолакового кіліка/скіфоса на низькому кільцевому піддоні. На широкій чернолаковій смужці на зовнішньому боці надряпано ΑΝ в лігатурі. Серед імен, які починаються на такі букви, відомі за даними ольвійської лапідарної епіграфіки такі чоловічі імена, як, наприклад: ΑΝ[ΑΞΑΓΟΡΑΣ — Анаксагор, ΑΝ[ΑΞΙΜΕΝΗΣ — Анаксимен, ΑΝ[ΔΟΚΙΔΗΣ — Андокід тощо (Книпович 1956, с. 152; НО 126; Яйленко 2017, с. 998). Анало-

Рис. 2. Графіті з західної околиці Ольвії Понтійської: 11—14 — скорочені антропоніми або окремі слова; 15—22 — ініціали власних імен або однобуквені позначки; 23—24 — графіті на оброблених остраконах

гічні лігатури V—IV ст. до н. е. зафіксовані на денці сіроглиняної чорнолощеної миски в Борисфені (Яйленко 1982, № 17) та в Ольвії на донцях чорнолакових чаш з житлових кварталів (Русяева 2010, с. 150, табл. 53: 6—8).

13. О-2016/Некр-7/23 (рис. 2: 13).

Ділянка «Некрополь 7». Культурний шар передмістя. Контекст: V—IV ст. до н. е.

Фрагмент стінки аттичної чорнолакової посудини, можливо, вотива. Порівняно товстими лініями ззовні надрапано в лігатурі, напевно, дві різні за формою літери *psi*, розташовані одна під одною на одній високій ніжці. До верхньої з гострими кутами зліва зверху навскіс приєднана *дельта*, на верхівці якої коротенька

риска; нижня у вигляді довгої овальної форми з обірваними з обох сторін кінцями. Такого типу завуальовані написи на посуді відносяться до слідників як до лігатурних чи монограмних імен, так і до магичних знаків загадкового змісту як на посуді, так і грубо оброблених черепках вотивного призначення.

14. О-2018/П-1/336 (рис. 2: 14).

Ділянка «Передмістя 1». Заповнення землянки 1. Контекст: перша половина V ст. до н. е.

Фрагмент піддону аттичного чорнолакового кіліка. Біля правого облomu ззовні зберіглася частково літера *ni* з довгою лівою і коротшою трохи скошеною правою гастами, з'єднаними

між собою майже посередині прямою рисою, над якою всередині нечітко прокреслений маленький знак, який нагадує *лямбду*. Можливо, монограма одного з імен.

Б. Ініціали власних імен або однобуквені позначки. Далі представлено окремі фрагменти донець посудин лише з однією повністю вцілілою літерою, а також якоюсь частиною літери, що зберіглася біля обламаного краю. Найімовірніше, вони відносяться до ініціалів імен власників, хоча не можна виключати й різні індивідуальні мітки та алфавітні цифрові позначки. Загалом до цієї групи віднесено 8 уламків посуду з подібного типу написами.

15. О-2017/Некр-4/264 (рис. 2: 15).

Ділянка «Некрополь 4». Заглиблена частина структури 30. Контекст: друга половина V — початок IV ст. до н. е.

Дно аттичної чорнолакової посудини на низькому кільцевому піддоні з обтесаними частково краями. В центрі майже на всій червоноглиняній площині ззовні продряпана велика літера *альфа* з прямою перекладиною, яка з обох боків виходить за межі лівої і набагато довшої правої гаст. Ініціал одного з багатьох імен або ж якась позначка.

16. О-2017/Некр-4/265 (рис. 2: 16).

Ділянка «Некрополь 4». Заглиблена структура 30. Контекст: друга половина V ст. до н. е./

Два склеєні фрагменти дна аттичної чорнолакової посудини з широкою червоноглиняною і вузькою чорнолаковою смужками приблизно другої половини V ст. до н. е. (пор. Sparkes, Talcott 1970, cat. 816, 863). Одна *альфа* з трохи скошеною перетинкою прокреслена на зовнішньому боці. Так само, ймовірно, ініціал імені або ж якась індивідуальна позначка власника.

17. О-2015/Некр-4/207 (рис. 2: 17).

Ділянка «Некрополь 4». Культурний шар передмістя. Контекст: кінець VI — перша половина V ст. до н. е.

Нижка фасоської амфори першої половини V ст. до н. е. Ззовні чітко накреслено *інсилон* V-подібної форми архаїчного типу. Як вже відзначалося, в одній літері можна вбачати як ініціал імені власника (див. № 5), так і певну мітку, особливо на амфорах.

18. О-2017/Некр-7/77 (рис. 2: 18).

Ділянка «Некрополь 7». Викид кераміки 4. Контекст: остання чверть V — початок IV ст. до н. е.

Фрагмент донця аттичного чорнолакового великого скіфоса з штампованим орнаментом, який за аналогіями можна датувати в межах 420—410 pp. до н. е. (пор. Sparkes, Talcott 1970, P. 277, cat. 587, Pl. 54). Ззовні в центральній частині на всій площині накреслена одна літера *У* з високою, обірваною внизу вертикаллю, до якої під гострим кутом приєднано навскісну гасту. На відміну від попереднього, такої форми *інсилон* відноситься до ранньокласичного типу. Однак, так само одна літера на денці не має однозначного тлумачення.

19. О-2018/П-2/32 (рис. 2: 19).

Ділянка «Передмістя 2». Культурний шар. Контекст: переважно III ст. до н. е.

Фрагмент буролокової мисочки з численними подряпинами і сколами. З лівого боку біля облому недбало прокреслена літера *фі* з одним недописаним закругленням з високою вертикаллю. Як і на попередньому уламку, одна літера могла мати різні значення, найімовірніше, ініціал імені власника.

20. О-2015/Некр-4/285 (рис. 2: 20).

Ділянка «Некрополь 4». Культурний шар передмістя. Контекст: друга половина V — початок IV ст. до н. е.

Фрагмент донця сіролощеної миски з потертостями та дрібними сколами. Між двома обламаними краями з зовнішнього боку зберіглася літера *тау* з високою вертикаллю. В даному випадку тут була як одна літера, так і складова якогось імені або слова.

21. О-2019/П-2/141 (рис. 2: 21).

Ділянка «Передмістя 2». Верхня частина заповнення ями 2. Контекст: друга половина V — початок IV ст. до н. е.

Фрагмент донця світлоглиняного лутерія. Більш-менш чітко ззовні надряпано хресто-подібний знак або літеру *хі* з прямою вертикаллю, яку майже посередині пересікає менш помітна злегка навскісна лінія. Може мати різні значення.

22. О-2015/Некр-4/593 (рис. 2: 22).

Ділянка «Некрополь 4». Верхній рівень заповнення півземлянки 16. Контекст: остання чверть VI ст. до н. е.

Фрагмент дна сіролощеної миски Біля лівого обламаного кінця — залишки правої частини *альфи* або *інсилона*.

Крім того, варто додати ще одне однобуквене графіті з передмістя.

Останнім часом опубліковано невеликий фрагмент аттичного чорнолакового кіліка, знайденого в перший рік його розкопок. На денці ззовні накреслена обірвана у верхній частині чітка *дельта* (Кузьмищев 2020а, с. 64, рис. 4: 1). Так само, як і щодо попередніх однобуквених графіті на донцях посудин, можна припускати ініціал імені власника, цифрову мітку або іншу позначку.

В. Графіті на оброблених остраконах. В пізньоархаїчний та класичний періоди елліни Нижнього Побужжя переважно в магичній практиці використовували різноманітні, спеціально оброблені уламки керамічних виробів, найчастіше стінки аттичних чорнолакових посудин та амфор. Однак, тільки незначна кількість з них має які-небудь графіті. Причому більшість з них знайдено під час розкопок Борисфена і житлових кварталів Верхнього та північно-східного району Нижнього міста Ольвії, меншою мірою в окремих святилищах у місті та на хорі (з літературою див. Яйленко 1982, с. 293—297; Русяєва 1992, с. 161—171;

2010, с. 82—86, 117—127, 169—171, 202—204; Vujskich 2006, S. 133—147, Taf. 32, 34—36). З-поміж інших північнопонтійських регіонів саме Ольвія та поселення її округи найбільше вирізняються знахідками спеціально оброблених остраконів.

Перші їх знахідки з передмістя стисло опубліковані Ю. І. Козуб. Так, спочатку розглянувши різноманітні матеріали з заповнення однієї з землянок так званого святилища, вона тільки відмітила вирізані з стінок амфор і чернолакових посудин кружки діаметром від 1,5 до 7,5 см, на деяких з яких є графіті, крапки чи наскрізні отвори в центрі (Козуб 1975, с. 144, рис. 4: 1—6, 9; 1976, с. 126—127). Проте, завдяки рисунку тепер можна зрозуміти, що графіті не зовсім чітко представлені на обох сторонах лише одного фрагментованого кружка із стінки чернолакової посудини (Козуб 1975, рис. 4: 6). Пізніше також було відмічені знахідки в ямі семи кружків із стінок амфор без графіті (Козуб 1979b, с. 340).

Стосовно визначення терміну «кружок» варто відзначити, що за формою він не узгоджується з більшістю цих предметів. Куляста форма з дбайливо обробленими і заглаженими стінками характерна для кількох з них. В основному це різної форми черепки (остракони): овальні, прямокутні, трапецієподібні, трикутні, більш-менш округлі тощо (наприклад, див. і пор. Русяєва 2010, табл. 30—31, 43—45, 58—59). З нових розкопок передмістя нами визначена невелика за кількістю група неоднаково оброблених остраконів з графіті (загалом 7 екземплярів).

23. О-2016/Некр-4/48 (рис. 2: 23).

Ділянка «Некрополь 4». Перший рівень заповнення півземлянки 16. Контекст: остання чверть VI ст. до н. е.

Дбайливо оброблений остракон трапецієподібної форми з заокругленими кутами із стінки чернофігурної посудини відкритого типу. Розміри: 3,70 × 2,70 см. Майже посередині вирізані два наскрізні маленькі отвори, певно, для підвішування. На одній стороні лак знято в окремих місцях. З боків тонким вістрям проведено контур остракона. На поверхні надряпані численні горизонтальні і вертикальні прямі, овальні та кривуваті лінії, які перетинаються між собою. На тлі білої пасти, що залишилася від розпису посудини, біля краю прокреслені малопомітні дві літери ΙΑ, в іншому ракурсі — ΥΙ, де *інсилон* має архаїчну V-подібну форму.

На протилежній стороні остракона лак знято широкою смугою вздовж боків, а також і біля отворів. Так само недбало надряпані перехрещення між собою лінії та знаки, з-поміж яких виділяється найбільший за розміром стрілоподібний знак. В різних ракурсах тут можна вирізнити й інші схематизовані зображення. Судячи з отворів — це амулет, який могли носити на шні з магічною захисною метою, зокрема, надією на позбавлення від хвороби чи болю. Так, наприклад, на лі-

тери ΙΑ починається слово ΙΑΠΓΘΣ — «запаморочення», а на Υ — слово ΥΠΕΙΛΑ — «здоров'я», «зцілення». Відповідно з цим тотожне ім'я мала і Гігієя — богиня здоров'я. Якщо таке припущення більш-менш вірне, то літери спеціально були поставлені біля краю амулета і символічно разом з іншими знаками за головним значенням поєднані між собою.

24. О-2019/Π-2/439 (рис. 2: 24).

Ділянка «Передмістя 2». Заповнення заглиблення 2. Контекст: середина — третя чверть V ст. до н. е.

Порівняно акуратно зроблений амулет у формі «сердечка» з стінки аттичної чернолакової відкритого типу посудини. Розміри: 2,60 × 2,60 см.

Усі боковини охайно заглажені. Посередині в ширшій верхній частині вирізана невеличка виїмка, на вужчій — обламаний виступ з імовірним отвором для підвішування. На одній стороні лак знято широкими смугами і тільки в центрі залишена невелика майже овальної форми поверхня. На цій чернолаковій площині та за її межами досить недбало надряпане перехрестя, з центральної точки якого у великих кутах проведені прямі лінії. На протилежній стороні остракона лак знято з боків в основному вузькою смужкою. Але особливу увагу привертає те, що в центрі пляма знятого лаку нагадує таке ж «сердечко» в іншому ракурсі з прокресленою внизу овальною рисою. Зверху над ним лак видряпано, ймовірно, спеціально таким чином, що можна уявити два трикутники, на перекладині між якими знаходиться примітивно-схематизована мініатюрна фігурка людини.

За формою розглянутий амулет нагадує остракон з стінки червоноглиняної амфори з розкопок Західного теменосу, на якому, однак, представлено примітивний рисунок голови людини з перехрестям, скорочене ім'я та магічні знаки, що уможливило віднести його до одного з видів заклять (Русяєва 2010, табл. 30: 9; 31: 4; Белоусов 2020, с. 111, рис. 47). Завуальоване графіто на амулеті з передмістя не дає жодних підстав тлумачити його так само.

25. О-2017/Некр-4/104 (рис. 3: 25).

Ділянка «Некрополь 4». Заглиблена структура 30. Контекст: друга половина V — початок IV ст. до н. е.

Остракон трапецієподібної форми з багатьма подряпинами і сколами, вирізаний акуратно з стінки сіролощеної посудини. Розміри: 5,10 × 3,50 см. На рівній площині надряпані різнонаправлені і поєднані між собою довгі і короткі лінії. В цілому рисунок нагадує схематично-примітивне зображення річкового судна з піднятим вгору гострим носом і опущеними вниз веслами. На ретельно обколотому амулеті з уламку світлоглиняної миски з Борисфена на одній стороні вирізані корабель і хвилястий знак водної стихії, на іншому — корабель і прочерки (Яйленко 1982, с. 297, № 162).

Рис. 3. Графіті з західної околиці Ольвії Понтійської: 25—29 — на оброблених остраконах; 30—38 — різні цифрові знаки та записи

26. О-2016/Некр-4/307 (рис. 3: 26).

Ділянка «Некрополь 4». Заповнення над долівкою півземлянки 16. Контекст: остання чверть VI ст. до н. е.

Оброблений остракон у формі трапеції з стінки чорнолакової посудини. Розміри: 1,50—2,60 × 2,15 см. З усіх боків в окремих місцях лак знято у вигляді окремих напівовалів. Недбало накреслена літера X з довгими гаслами. Крім того, на чорнолаковій поверхні можна вбачати примітивні рисунки якихось тварин і начебто чоловічої фігурки стоячи або ж стели, зображення яких виконано шляхом зняття лаку.

27. О-2016/Некр-4/5 (рис. 3: 27).

Ділянка «Некрополь 4». Підйомні матеріали на сучасній поверхні. Контекст: кінець VI — початок V ст. до н. е.

Грубо обколотий остракон неправильної трапецієподібної форми з стінки клазоменської столової амфори. Розміри: 2,50—3,60 × 2,80 см.

Вся площа нібито помережана недбало надряпанними переплетеними між собою численними прямими і навскісними тонкими лініями, серед яких лише згодом можна розпізнати окремі знаки. В одному з ракурсів, наприклад, в центральній частині перехрестя, над яким і з боків — I, Λ, Y та інші букви, що в цілому, певно, відображали якісь символи у взаємозв'язку з магічними актами.

28. О-2018/Некр-7/98 (рис. 3: 28).

Ділянка «Некрополь 7». Заповнення рову. Контекст: перша половина V ст. до н. е.

Остракон трапецієподібної форми так само з грубо обробленими краями з стінки аттичної чорнолакової посудини. Розміри: 2,10 × 1,80 см. В середній частині вирізано перехрестя, вертикаль якого акуратніша порівняно з горизонталлю, в якій лак знято дуже недбало. На поверхні остракона чимало сколів і подряпин. Відомо, що X-подібні знаки різної форми становлять

найпоширеніший вид графіті на керамічних виробах і тлумачаться з різних точок зору в залежності від типу посудини, її датування та місцезнаходження (з літературою див. Сапрыкин, Масленников 2007, с. 21—23, 29 і далі). Звісно, що на остраконі такий знак відображає магічні уявлення його автора. Так, магічний хрест на донцях фрагментованих посудин з Борисфена та остраконах трактується як можливий початок слова ΧΑΙΡΕ — «будь здоровий» (Яйленко 1982, с. 297, № 154—158).

29. О-2018/П-1/95 (рис. 3: 29).

Ділянка «Передмістя 1». Культурний шар біля землянки 1. Контекст: кінець VI — початок IV ст. до н. е.

Фрагмент остракона трапецієподібної форми з закругленими кутами з стінки чорнолакової посудини. Розміри: 2,15 × 1,75 см. На відміну від попередніх, його краї дбайливо заглажені. В центрі вирізано круглий отвір. З обох боків продряпано чимало ліній і прочерків, серед яких так само можна допускати в тому чи іншому ракурсі окремі букви, наприклад, Α, Δ, Χ, Ι, що, звісно, не дає надійних підстав для достовірного прочитання якогось слова або імені, що загалом характерно для більшості остраконів.

В цьому аспекті також можна згадати фрагмент маленького остракона неправильної трапецієподібної форми, грубо обколотого з стінки чорнолакової посудини. Він був знайдений в передмісті в так званому святилищі (Козуб 1975, рис. 4: 6). Обидві сторони по контуру обрамлені тонкими лініями. В середині першої, напевно, розміщені недбало накреслені літери XI чи ΧΕ, на другій — чіткіші ΥΙ та перед ними значно більших розмірів непряма лінія. Отже, і це графіто так само завуальоване і його достовірне тлумачення навряд чи можливе ще й внаслідок його фрагментарності.

Г. Різні цифрові знаки та записи. Здебільшого цифрові позначки ставили на стінках та ручках амфор. Однак вони часто зустрічаються й на інших категоріях посуду. До цієї групи графіті нами гіпотетично, внаслідок їх фрагментарності, віднесено дев'ять уламків від різних посудин.

30. О-2015/Некр-4/2 (рис. 3: 30).

Ділянка «Некрополь 4». Верхній культурний шар передмістя. Контекст: кінець VI — початок IV ст. до н. е.

Невеликий фрагмент стінки амфори. Розміри фрагменту 3,90 × 3,50 см. Більш чи менш чітко продряпані дві літери XI. Розшифрування таких знаків неоднозначне. Якщо уламок належав хіоській амфорі, то їх можна було б віднести до назви місця виробництва, а разом з цим і назви вина, яке, як встановлено, належало до найкращих грецьких вин. Разом з тим можна припускати скорочення або ініціали імен торговців чи власників, а також інші позначки, наприклад, вартість 10 халків або циф-

рову мітку 1001 (див. з літературою: Сапрыкин, Масленников 2007, с. 21, 22, 29, 231, № 12—16, 55 тощо; Молев 2010, с. 163, № 177; Русяєва 2014, с. 483, № 1).

31. О-2015/Некр-4/87 (рис. 3: 31).

Ділянка «Некрополь 4». Культурний шар передмістя. Контекст: кінець VI — V ст. до н. е.

Невеликий фрагмент стінки амфори. Дві прямі накреслені на деякій відстані одна від одної, біля правого облому теж на відстані обірвана *πi*. Найімовірніше, цифрова позначка за акрофонічною системою, наприклад, Π Π = 7. Такою цифрою могли відмітити номер амфори або її ємність в хусах (приблизно 23 літри) Аналогічне графіто зафіксовано на горлі фасоської амфори на Боспорі (Сапрыкин, Масленников 2007, с. 176, № 937).

32. О-2015/Некр-4/89 (рис. 3: 32).

Там само і те саме датування матеріалів.

Фрагмент вінця червоноглиняного келиха. Внизу біля облому буква Χ. Подібні знаки дуже часто ставили на керамічних виробах і в залежності від типу посудини розшифровували його значення. В нашому випадку це, ймовірно, може бути ціна — халк за посудину.

33. О-2015/Некр-4/302 (рис. 3: 33).

Ділянка «Некрополь 4». Культурний шар передмістя. Контекст: V ст. до н. е.

Фрагмент дна аттичної чорнолакової посудини. Χ-подібний знак у вигляді перехрестя, до більшої гаси якого прикріплена довга пряма лінія. Можливо, цифрова мітка за акрофонічною системою. Χ Ι — як позначка ємності посудини в один хойнік, приблизно в один літр або ж має інше значення, в тому числі і магічне, зважаючи на їх форму і розміщення на денці.

34. О-2016/Некр-7/53 (рис. 3: 34).

Ділянка «Некрополь 7». Культурний шар передмістя. Контекст: V ст. до н. е.

Фрагмент дна сіролащеної миски. Зліва надряпані довга, обірвана риска (?), на відстані від неї — три довгі і одна коротка, теж обламані лінії. Гіпотетично цифрові позначки: 1 і 3 1/2.

35. О-2016/Некр-4/667 (рис. 3: 35).

Ділянка «Некрополь 4». Яма 29. Контекст: друга половина V ст. до н. е.

Фрагмент піддону аттичного чорнолаково-го кіліка. Біля правого облому залишки трьох надряпаних прямих ліній. Так само гіпотетично цифрова позначка — 3.

36. О-2017/Некр-4/259 (рис. 3: 36).

Ділянка «Некрополь 4». Заглиблена структура 30. Контекст: друга половина V ст. до н. е.

Два уламки від стінки аттичної чорнолакової посудини. На більшому з них досить недбало надряпана літера *φi* з високою вертикаллю і видовженими неправильної форми закругленнями. В іншому ракурсі під нею — дві вертикальні прямі лінії і біля облому знак у вигляді >. Вірогідно, останні вказують на цифру 2 1/2. На меншому уламку, здається, поспіхом накреслена Ψ з високою вертикаллю і корот-

кими прямими кутовими гастами. Біля обломів черепка — обірвані прочерки.

37. О-2019/П-2/175 (рис. 3: 37).

Ділянка «Передмістя 2». Верхня частина заповнення заглиблення 2. Контекст: друга половина V ст. до н. е.

Фрагмент дна аттичної чорнолакової посудини. Майже в центрі на червоноглиняному тлі обірваний з усіх боків стрілоподібний знак. Він має різні тлумачення, але найчастіше його розуміють як цифру 10 (з літературою див. Сапрыкин, Масленников 2007, с. 28, 57).

38. О-2020/П-2/394 (рис. 3: 38).

Ділянка «Передмістя 2». Нижня частина заповнення заглиблення 2. Контекст: перша половина V ст. до н. е.

Невеликий уламок стінки амфори. На зовнішній поверхні зі значними сколами частково зберігся цифровий запис зліва направо, який, за припущенням, складався з лінійних позначок і міг належати до акрофонічної системи рахунків. Загалом збереглося 11—12 вертикальних досить недбало проведених рисок і, мабуть, однієї *лямбди*. Аналогічного типу цифрові нотатки відомі в Афінах та на Боспорі (Lang 1976, На 3, 4, 6, 7, 13 etc.; Сапрыкин, Масленников 2007, с. 318—319).

Крім того, варто додати, що в заповненні землянок вищезгаданого святилища, згідно з Ю. І. Козуб, в передмісті було знайдено, судячи з публікації не дуже виразних рисунків, різноманітні цифрові позначки: на донцях двох фрагментованих рибних блюд, чорнолакового кіліка та два — на одній ручці амфори (Козуб 1975, с. 144, рис. 5: 7—11). Стосовно цих знахідок дослідниця завважила, що спеціальне їх вивчення може доповнити дані про характер святилища (Козуб 1975, с. 160). Так, літера К на зовнішній стороні рибного блюда, на її думку, могла бути першою буквою імені богині Кори (Козуб 1975, с. 161, рис. 5: 7).

В цьому сенсі слід відмітити, що аналогічна буква зафіксована на численних типах посуду, в тому числі на рибних блюдах та солонках, в містах та багатьох поселеннях Північного Причорномор'я (Граффити...1978, № 992—1023; Соломоник 1984, с. 140: індекс; Яйленко 1980, с. 95; 1982, с. 285; Nawotka 1998, N 120—123; Сапрыкин, Масленников 2007, с. 317: індекс; Русяева 2010, с. 157, 184). В своїй праці про графіті та діпінті хори античного Боспору С. Ю. Саприкін і А. А. Масленников навели велику кількість аналогій та інтерпретацій щодо значення цієї літери в залежності від типу посуду та місця знахідки. Найчастіше *каппа* ставилась на чорнолаковому столовому посуді. Переважно вона тлумачиться як початок імені власника, а також цифрова мітка 20, назва посудини (напр., кілік, канфар, котіла) чи назва продукту (ячмінь, пиво, біле вино). Автори констатують, що вважати К на донцях початком імені богині Кори, якій нібито підно-

сили помічені цією літерою посудини, навряд чи вірно, тим паче, що вони знайдені поза межами сакральних зон, за винятком найвідоміших Самофракійського святилища кабірів і фіванського Кабірйону, де *каппа* інтерпретується як скорочення імені богів кабірів (з літературою детальніше див. Сапрыкин, Масленников 2007, с. 66—67). Тому зіставляти з культом Кори в передмісті рибне блюдо V ст. до н. е. на підставі лише літери К при наявності великої кількості фрагментів чорнолакової і сіроглиняної кераміки без будь-яких присвят в заповненнях приміщень землянок так званого святилища (Козуб 1975, с. 150—156), досить ризиковано.

Разом з цим привертає увагу неординарна форма вищезгаданої *каппи*, якщо її прорисовка точна. Кутові гasti не прилягають до вертикалі за типовою схемою, а приєднані вузькою ризкою, що в цілому уможливило і цифрову позначку |-< — 1 1/2 драхми. На інших, начебто поспіхом продряпаних цифрових записах, теж помітний знак < (половина) у відповідних поєднаннях з I, X, П за акрофонічною системою. Тим не менше ці графіті, як, напевне, і чимало інших з попередніх розкопок передмістя потребують візуального ознайомлення та чіткіших фахових зарисовок.

Д. Графіті неясного значення. До цієї групи віднесені різного типу досить недбало надряпані окремі лінії, поодинокі короткі обірвані риски, повністю грубо затерте, можливо, якесь ім'я або слово, начебто спеціально обтесана розетка, випадкові подряпини і сколи тощо. Це дає можливість не розглядати поки що кожен фрагмент такої посудини так само, як попередні, а відкласти їх вивчення до подальшого накопичення подібних матеріалів і навести тут тільки їх шифри (О-2015/Некр-4/614; 756; 789; О-2016/Некр-4/51; О-2017/Некр-4/210; О-2017/Некр-7/185; 478; О-2018/П-1/643; О-2018/П-2/37; О-2019/П-2/245; О-2020/П-2/25; 281). Переважно — це невеликі уламки аттичного чорнолакового посуду V—IV ст. до н. е. Однак у порівнянні з вищерозглянутими більш-менш чітко надряпаними графіті вони не надають певної інформації щодо їх значення в тому чи іншому сенсі.

* * *

Отже, розглянута колекція графіті з розкопок передмістя в 2015—2020 рр. загалом значно поповнила джерелознавчу базу малої епіграфіки Ольвійського поліса. Щоправда, тут поки що не знайдено ні оригінальних, ні рідкісних та тією чи іншою мірою важливих інформативних написів, які зафіксовані в теменосах, житлових кварталах, на окремих поселеннях та в Борисфені. До того ж фрагментарність багатьох графіті унеможливило їх достовірну інтерпретацію. В жодному разі ми не змогли достовірно

ідентифікувати присвятні написи будь-яким божествам, які переважно ставили на вінцях або стінках того чи іншого типу посудин. Не знайдено їх і в 1964 р. при розкопках різночасових землянкових приміщень, які Ю. І. Козуб інтерпретувала як найдавніше святилище хтонічних божеств або найдавніший культовий комплекс Ольвії (Козуб 1975; 1976).

Характерною ознакою переважної кількості графіті є те, що їх автори дуже недбало ставились до графічного відображення своїх імен та особистих записів. Однак, подібна недбалість, яка, найвірогідніше, була викликана непрофесійністю та поспішністю простежується і серед багатьох написів на керамічних виробах не тільки Ольвійського поліса, а й інших античних міст і поселень Північного Причорномор'я та навіть Афін — панеллінського культурного центра (пор., напр.: Lang 1976; Граффити... 1978; Яйленко 1982; Соломоник 1984; Сапрыкин, Масленников 2007; Русяєва, 2010).

Традиція підписів власних посудин в Ольвійському регіоні бере початок з пізньоархаїчного періоду. Натомість переважне поширення скорочених імен та ініціалів власників співпадає з досить значним імпортом аттичної чорнолакової кераміки в побуті ольвіополітів в V—IV ст. до н. е. Подібна ситуація простежується і серед мешканців передмістя, що в культурному та етнічному плані зближує їх передусім з жителями міста. Принаймні абсолютна більшість представлених в розглянутій колекції графіті віддзеркалює знання їх авторів як грамотно написати ті букви, на які починалося їх ім'я, та цифрові позначки, хоча не всі відносились до цих занять уважно.

Незважаючи на порівняно обмежену кількість, оброблені остракони поповнили цю категорію ольвійських вотивних пам'яток оригінальними графіті магічного значення. Одні з них дуже ретельно виготовлені з чорнолакових черепків. Наскрізні отвори, порівняно невеликі розміри та охайно заглажені краї свідчать, що їх носили на ший. Цілком можливо, що такі остракони були пов'язані з оздоровчою чи охоронною магією і вважалися своєрідними амулетами. Натомість грубо оброблені черепки не мали отворів, а тому їх могли зберігати в певному місці приміщення чи в землі, де їм також приписувалася роль апотропеїв.

Водночас на окрему увагу заслуговує той факт, що загалом на території передмістя виявлено вже чимало графіті з цифровими позначками, які найчастіше приписують торговцям. Якщо це так і якщо наша інтерпретація більш-менш достовірна, то можна припускати, що тут знаходили тимчасове пристановище як заїжджі торговці, так і перекупщики. Імовірно, саме тому різного типу цифрові знаки і записи фіксовані здебільшого на аттичному посуді V — першої половини IV ст. до н. е. Звісно, таке припущення потребує більш узагальненого до-

слідження. При цьому цікаво було б зіставити хронологічні дані: конкретне місцезнаходження кожного графіто, час припинення життя в передмісті і загалом скорочення афінського імпорту в Ольвію.

В подальшому всі графіті з розкопок передмістя потребують докладнішого візуального вивчення як фрагментів керамічних виробів, так і окремих написів, знаків і зображень, їх точних фахових зарисовок, порівняльного аналізу такого типу написів, знайденими за весь період розкопок не тільки власне передмістя, а й багатьох давньогрецьких пам'яток.

ЛІТЕРАТУРА

Белоусов, А. В. 2020. *Корпус закладений понтийской Ольвии (DelfOlb)*. Труды исторического факультета МГУ, 164. Серия II: исторические исследования, 103. Москва.

Буйських, А. В., Кузьміщев, О. Г., Форнасьє, Й. 2016. Дослідження ольвійського передграддя біля Західних воріт. *Археологічні дослідження в Україні 2015 р.*, с. 118-119.

Буйських, А. В., Форнасьє, Й., Кузьміщев, А. Г. 2016. Предместье Ольвии в свете новых украинско-германских исследований. *Записки ИИМК РАН*, 14, с. 46-58.

Буйських, А. В., Форнасьє, Й., Кузьміщев, О. Г. 2018. Дослідження ольвійського передмістя біля Західних воріт. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 148-149.

Буйських, А., Форнасьє, Й., Кузьміщев, О. 2019. Дослідження ольвійського передмістя. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 152-154.

Буйських, А., Форнасьє, Й., Кузьміщев, О. 2020а. Дослідження Ольвійського передмістя. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 128-130.

Буйських, А., Форнасьє, Й., Кузьміщев, О. 2020б. Дослідження Ольвійського передмістя. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 176-178.

Буйських, А. В., Форнасьє, Й., Кузьміщев, О. Г., Сінельников, О. С. 2021. Дослідження ольвійського передмістя у 2020 р. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, у друці.

Книпович, Т. Н. 1956. Население Ольвии в VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников. В: Гайдукевич, В. Ф. (ред.). *Ольвия и Нижнее Побужье в античную эпоху*. Москва; Ленинград: АН СССР, с. 119-153.

Козуб, Ю. И. 1975. Древнейшее святилище Ольвии. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Ольвия*. Киев: Наукова думка, с. 139-163.

Козуб, Ю. И. 1976. Древнейший культовый комплекс Ольвии. В: Брашинский, И. Б. (ред.). *Художественная культура и археология античного мира*. Москва: Наука, с. 124-130.

Козуб, Ю. И. 1979а. Предместье Ольвии. В: Пиотровский, Б. Б. (ред.). *Проблемы античной истории и культуры (доклады XIV международной конференции античников социалистических стран «Эйрене»)*. II. Ереван: АН Армянской ССР, с. 316-325.

Козуб, Ю. И. 1979б. Раскопки предместья и некрополя Ольвии. *Археологические открытия за 1978 г.*, с. 340-341.

Кузьміщев, А. Г. 2020а. Начало раскопок ольвийского предместья. В: Буйських, А. В., Сон, Н. О.

(ред.). *Від античності до християнства*. Київ: ІА НАН України, с. 61-76.

Кузьмищев, А. Г. 2020b. Новые материалы к хозяйственной жизни ольвийского предместья (участок «Некрополь-4»). В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Forum Olbicum III: до 70-річчя з дня народження В. В. Крапивіної*. Миколаїв: Лукомор'є, с. 88-92.

Молев, Е. А. 2010. *Боспорский город Китей*. Симферополь; Керчь: Адеф-Украина.

Русяева, А. С. 1992. *Религия и культы античной Ольвии*. Киев: Наукова думка.

Русяева, А. С. 2010. *Граффити Ольвии Понтийской*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Supplementum 8. Симферополь.

Русяева, А. С. 2014. Каталог граффити Тиритаки. В: Зинько, В. Н. (ред.). *Тиритака. Раскоп XXVI*. II. Симферополь; Керчь: Оранта Арт Бук, с. 481-512.

Сапрыкин, С. Ю., Масленников, А. А. 2007. *Граффити и дипинти хоры античного Боспора*. Симферополь; Керчь: Адеф-Украина.

Соломонник, Э. И. 1978. *Граффити античного Херсонеса (на чернолаковых сосудах)*. Киев: Наукова думка.

Соломонник, Э. И. 1984. *Граффити с хоры Херсонеса*. Киев: Наукова думка.

Толстой, И. И. 1953. *Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Форнасье Й., Буйских, А. В., Кузьмищев, А. Г. 2017. Новые данные об ольвийском предместье. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Північне Причорномор'я за античної доби (на пошану С. Д. Крижицького)*. Київ: Стародавній світ, с. 33-44.

Яйленко, В. П. 1980. Граффити Левки, Березани и Ольвии. *Вестник древней истории*, 2, с. 73-99; 3, с. 75-116.

Яйленко, В. П. 1982. Эпиграфические источники по колонизации, религиозной и культурной жизни Березанского поселения. В: Яйленко, В. П. *Греческая колонизация VII—III вв. до н. э.* Москва: Наука, с. 258-309.

Яйленко, В. П. 2017. *История и эпиграфика Ольвии, Херсонеса и Боспора VII в. до н. э. — VII в. н. э.* Санкт-Петербург: Нестор-История.

Alexandrescu, P. 1978. *La céramique d'époque archaïque et classique (VII—IV s.)*. Histria, VI. Bucaresti; Paris: Diffusion de Boccard.

Bujskich, S. 2006. Kap Bejkuš — Kap des Achilles: eine Kultstätte des göttlichen Heros im Mündungsgebiet des Bug. *Internationale Archäologie*, 94: Der Achilles-Kult im nördlichen Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die römische Kaiserzeit. Beiträge zur Akkulturationsforschung, S. 111-154.

Dubois, L. 1996. *Inscriptions Grecques dialectales d'Olbia du Pont*. Genève: Librairie Droz S. A.

Fornasier, J., Bujskich, A. V., Kuz'miščev, A. G., Patzelt, A., Helfert, M., Kratzsch, N. 2017. Vorden Toren der Stadt. Deutsch-ukrainische Forschung eninder Vorstadt Olbia Pontikes. *Archäologischer Anzeiger*, 1, S. 19-61.

Lang, M. 1976. *Graffiti and dipinti*. The Athenian Agora, XXI. Princeton: ASCSA.

Nawotka, K. 1998. Nymphaion Project In: *Graffiti and Dipinti of Nymphaion 1993—1997*. *Archeologia*, XLIX, p. 85-98.

Sparkes, B. A., Talcott, L. 1970. *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries BC*. The Athenian Agora, XII. Princeton: ASCSA.

REFERENCES

Belousov, A. V. 2020. Korpus zakliatii pontiiskoi Olvii (DelfOlb). *Trudy istoricheskogo fakulteta MGU*, 164. Seriya II: istoricheskie issledovaniia, 103. Moskva.

Buiskykh, A. V., Kuzmishchev, O. H., Fornasie, Y. 2016. Doslidzhennia olviiskoho peredhraddia bilia Zakhidnykh vorit. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015 r.*, s. 118-119.

Buiskikh, A. V., Fornase, I., Kuzmishchev, A. G. 2016. Predmeste Olvii v svete novykh ukrainsko-germanskikh issledovaniy. *Zapiski IIMK RAN*, 14, s. 46-58.

Buiskykh, A. V., Fornas'ie, Y., Kuzmishchev, O. H. 2018. Doslidzhennia olviiskoho predmestia bilia Zakhidnykh vorit. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r.*, s. 148-149.

Buiskykh, A., Fornasie, Y., Kuzmishchev, O. 2019. Doslidzhennia olviiskoho predmestia. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 152-154.

Buiskykh, A., Fornasie, Y., Kuzmishchev, O. 2020a. Doslidzhennia Olviiskoho predmestia. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.*, s. 128-130.

Buiskykh, A., Fornasie, Y., Kuzmishchev, O. 2020b. Doslidzhennia Olviiskoho predmestia. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r.*, s. 176-178.

Buiskykh, A. V., Fornasie, Y., Kuzmishchev, O. H., Sinelnikov, O. S. 2021. Doslidzhennia olviiskoho predmestia u 2020 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2020 r.*, u drutsi.

Knipovich, T. N. 1956. Naselenie Olvii v VI—I vv. do n. e. po dannym epigraficheskikh istochnikov. In: Gaidukevich, V. F. (ed.). *Olviia i Nizhnee Pobuzhe v antichnuui epokhu*. Moskva; Leningrad: AN SSSR, s. 119-153.

Kozub, Iu. I. 1975. Drevneishee sviatilishche Olvii. In: Kryzhitskii, S. D. (ed.). *Olviia*. Kiev: Naukova dumka, s. 139-163.

Kozub, Iu. I. 1976. Drevneishii kultovyi kompleks Olvii. In: Brashinskii, I. B. (ed.). *Khudozhestvennaia kultura i arkheologiiia antichnogo mira*. Moskva: Nauka, s. 124-130.

Kozub, Iu. I. 1979a. Predmeste Olvii. In: Piotrovskii, B. B. (ed.). *Problemy antichnoi istorii i kultury (doklady XIV mezhdunarodnoi konferentsii antichnikov sotsialisticheskikh stran «Eirene»*). II. Erevan: AN Armianskoi SSSR, s. 316-325.

Kozub, Iu. I. 1979b. Raskopki predmestia i nekropolia Olvii. *Arkheologicheskie otkrytiia za 1978 g.*, s. 340-341.

Kuzmishchev, A. G. 2020a. Nachalo raskopok olviiskoho predmestia. In: Buiskikh, A. V., Son, N. O. (eds.). *Vid antychnosti do khrystyanstva*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 61-76.

Kuzmishchev, A. G. 2020b. Novye materialy k khoziaistvennoi zhizni olviiskoho predmestia (uchastok «Nekropol-4»). In: Havryliuk, N. O. (ed.). *Forum Olbicum III: do 70-rihchhia z dnia narodzhennia V. V. Krapivinoi*. Mykolaiv: Lukomor'ie, s. 88-92.

Molev, E. A. 2010. *Bosporskii gorod Kitei*. Simferopol; Kerch: Adef-Ukraina.

Rusiaeva, A. S. 1992. *Religiia i kul'ty antichnoi Olvii*. Kiev: Naukova dumka.

Rusiaeva, A. S. 2010. *Graffiti Olvii Pontiiskoi*. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, Supplementum 8. Simferopol.

Rusiaeva, A. S. 2014. Katalog graffiti Tiritaki. In: Zinko, V. N. (ed.). *Tiritaka. Raskop XXVI*. II. Simferopol; Kerch: Orinta Art Buk, s. 481-512.

Saprykin, S. Iu., Maslennikov, A. A. 2007. *Graffiti i dipinti khory antichnogo Bospora*. Simferopol; Kerch: Adef-Ukraina.

Solomonnik, E. I. 1978. *Graffiti antichnogo Khersonesa (na chernolakovykh sosudakh)*. Kiev: Naukova dumka.

Solomonnik, E. I. 1984. *Graffiti s khory Khersonesa*. Kiev: Naukova dumka.

Tolstoi, I. I. 1953. *Grecheskie graffiti drevnikh gorodov Severnogo Prichernomor'ia*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Fornase I., Buiskikh, A. V., Kuzmishchev, A. G. 2017. Novye dannye ob olviiskom predmeste. In: Havryliuk, N. O. (ed.). *Pivnichne Prychornomor'ia za antychnoi doby (na poshanu S. D. Kryzhytskoho)*. Kyiv: Starodavnii svit, s. 33-44.

Iailenko, V. P. 1980. Graffiti Levki, Berезани i Olvii. *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 73-99; 3, s. 75-116.

Iailenko, V. P. 1982. Epigraficheskie istochniki po kolonizatsii, religioznoi i kulturnoi zhizni Berезanskogo poseleniia.

In: Iailenko, V. P. *Grecheskaia kolonizatsiia VII—III vv. do n. e.* Moskva: Nauka, s. 258-309.

Iailenko, V. P. 2017. *Istoriia i epigrafika Olvii, Khersonesa i Bospora VII v. do n. e. — VII v. n. e.* Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia.

Alexandrescu, P. 1978. *La céramique d'époque archaïque et classique (VII—IV s.).* Histria, VI. Bucuresti; Paris: Diffusion de Boccard.

Bujskikh, S. 2006. Kap Bejkuš — Kap des Achilleus: eine Kultstätte des götlichen Heros im Mündungsgebiet des Bug. *Internationale Archäologie*, 94: Der Achilleus-Kult im nördlichen Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die römische Kaiserzeit. Beiträge zur Akkulturationsforschung, S. 111-154.

Dubois, L. 1996. *Inscriptions Grecques dialectales d'Olbia du Pont.* Genève: Librairie Droz S. A.

Fornasier, J., Bujskikh, A. V. Kuz'miščev, A. G., Patzelt, A., Helfert, M., Kratzsch, N. 2017. Vorden Toren der Stadt. Deutsch-ukrainische Forschung eninder Vorstadt Olbia Pontikes. *Archäologischer Anzeiger*, 1, S. 19-61.

Lang, M. 1976. *Graffiti and dipinti.* The Athenian Agora, XXI. Princeton: ASCSA.

Nawotka, K. 1998. Nymphaion Project In: Graffiti and Dipinti of Nymphaion 1993—1997. *Archeologia*, XLIX, p. 85-98.

Sparkes, B. A., Talcott, L. 1970. *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries BC.* The Athenian Agora, XII. Princeton: ASCSA.

A. S. Rusiaieva,
A. G. Kuzmishchev, J. Fornasier

GRAFFITI FROM THE WESTERN OUTSKIRTS OF OLBIA PONTICA

This paper is preliminary review of a small collection of graffiti from the latest excavations on the western outskirts of Olbia Pontica (the so-called «suburbs») in 2015—2020, and their introduction into scientific circulation.

The excavations were conducted by the Olbia International Archaeological Expedition led by A. V. Bujskikh as the part of Ukrainian-German multidisciplinary project (co-directors A. V. Bujskikh and J. Fornasier). The researches on the suburbs were headed by A. G. Kuzmishchev and J. Fornasier. Over six years of research in various cultural strata and in the fillings of half-dugouts, pits and other objects more than 50 graffiti have been found, inscribed mainly on the fragments of Attic black-lacquered tableware of the 5th—4th centuries BC. Emphasis is placed on determining the main types of inscriptions and their features. Regardless of the year and location of discovery they are divided into five groups: A. Abbreviated anthroponyms or individual words; B. Initials of proper names

or one-letter marks; C. Graffiti on treated ostracons; D. Various digital signs and records; E. Graffiti of unclear meaning. The collection under study significantly supplemented the source base of the small epigraphy of the Olbia polis. However, no original, rare and to some extent important informative inscriptions which were recorded in temenos, residential neighborhoods, in some settlements and in Borisfen have been found yet here. In addition the damage of many graffiti makes impossible to interpret them reliably. In no one case we could identify reliably the inscriptions dedicated to any deities. Instead, the large number of abbreviated names and initials of the owners of dishes coincides with a significant import of Attic black-lacquered ceramics in the life of the inhabitants of the suburbs in the 5th—4th centuries BC. Despite the relatively limited number, processed ostracons have replenished this category of Olbia votive finds by the original graffiti of magical significance. At the same time, the fact that in general in the suburbs is a lot of graffiti with digital markings which are most often attributed to traders, deserves special attention. Of course, in the future, all the graffiti from the suburbs need a more detailed visual study both as the fragments of ceramics and their exact professional sketches, and comparative analysis of this type of inscriptions from many ancient Greek sites.

Keywords: graffiti, suburbs, dugout, pit, structure, abbreviated names, initials of proper names, processed ostracons, digital signs, graffiti of unclear meaning.

Одержано 29.07.2021

КУЗЬМІЩЕВ Олександр Геннадійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

KUZMISHCHEV Olexander, Candidate of Historical Sciences, Research Officer, the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-2718-7111,

e-mail: a.kuzm@ukr.net.ua.

РУСЯЄВА Анна Станіславівна, доктор історичних наук, професор, Київ, Україна.

RUSIAIEVA Anna, Doctor of Historical Sciences, Professor, Kyiv, Ukraine.

E-mail: annmar@3g.ua.

ФОРНАСЬЄ Йохен, доктор, професор, Галле-Віттенберзький університет імені Мартіна Лютера, Галле, ФРН.

FORNASIER Jochen, Doctor, Professor, Halle-Wittenberg Martin Luther University, Halle, Germany.

E-mail: jochen.fornasier@altertum.uni-halle.de.